

PROF. ELIE KEDOURIE, *Afghani and 'Abduh, An essay on religious unbelief and political activism in modern Islam*, Frank Cass and Co. Ltd., London, 1966, X + 98 sayfa, 30/net.

XIX. Asır İslâm âleminde eserleri ve hutbeleriyle, gazete ve mecmualarda basılan makâleleriyle şöhret kazanan Cemâleddîn Efgânî, hayatı dîni ve siyâsi mücâdelelerle dolu büyük bir İslâm mütefekkiridir; İslâmlar'ı uyandırmak, onların medenî seviyelerini yükseltmek, Müslüman memleketlerini Avrupa siyâsi ve iktisâdi nüfuzundan kurtarmak için çalışmıştır. XX. Asır başlarında İslâm ülkelerindeki hürriyetçi ve meşrûtiyetçi fikir cereyanlarında mühim te'siri görülen, İslâm Birliği mefkûresinin şuurlu temsilcilerinden olan Efgânî'nin hayatını, fikirlerini ve şahsiyetini aydınlatma maksadıyla Londra Üniversitesi'nin *School of Economics* profesörlerinden ve *Middle Eastern Studies*'nin editörü Elie Kedourie'nin *Afghani and 'Abduh* adlı eseri, üzerinde durulmağa ve tanıtılmağa değer mâhiyyettedir.

Prof. Elie Kedourie, *Afgani ve 'Abduh* adlı eserinin 1965 Ağustos'unda yazdığı *Önsöz*'ünde, bu mürşid ile talebesi 'Abdüh'un imânlı muakkipleri ve din adamları tarafından İslâm reformcuları olarak tanıtıldıklarını, hakikatte ise bu iki İslâm mütefekkirinin inançları din ve ahlâk bakımından tehzib ve islâh olmayıp, din adamlarının yazdıkları şeyler dışında daha dikkati çeken ve mânâlı cebheleri bulunduğunu kaydediyor; kitabını, onların bu husûsiyetlerini ortaya koyma maksadıyla hazırlamıştır. Müellif, Orta - Şark tarihi talebelerinden ikisinin, Miss Sylvia G. Haim ile Mrs. Nikki R. Keddie'nin Acem ve Arap milliyet cereyanlarını araştırdıkları sırada dikkatlerini ayrı ayrı, Efgânî ve 'Abdüh üzerine çekmiştir. Gerek bu iki araştırma, gerek Efgânî'nin 1891'de Tahran'dan çıkarılmasındanberi saklanabilen vesîkaların 1963'de basılması ve diğer kaynaklar sâyesinde, müellife göre, çağdaş İslâm'da reformun başlangıcı aydınlandığı gibi, Efgânî ile 'Abdüh hakkındaki rivâyet ve ifâdeler de eski ehemmiyetini kaybetmiş bulunmaktadır. Eserini *Efgânî ve 'Abduh*, *Zeyl* olmak üzere başlıca iki bölüme ayıran Prof. Elie Kedourie, bunlardan birinci kısmı *Orient* (Paris) ve *Middle Eastern Studies* (Londra)'de daha önce neşretmiş olduğunu bildiriyor (S. VII.). Kitabın esâsını, umûmiyetle dörtte - üçünü *Efgani ve 'Abduh* başlıklı, muhtelif bahislere ayrılmayıp bir bütün hâlinde devâm eden bu birinci bölüm teşkil etmektedir (S. 1-65).

1 — Birinci bölümün ilk sayfalarında, modern İslâm'ın reformcuları olarak tanınan Cemâleddîn Efgânî ile Muhammed 'Abdüh'un Şark ve Garb'te kazandıkları şöhrete temâsla, hayatlarının, fikirlerinin henüz tamâmiyle aydınlanmadığı ileri sürülmüş, bu münâsebetle haklarındaki araştırmaların tenkidine yer verilmiştir. 1895'de, vefâtından iki yıl önce Sultan 'Abdü'l-Hamid'in gazabına uğrayan, tardedildiği İran'a geri gönderilmek tehdidi ile korkutulan Efgânî, bir Efgân teb'ası olarak himâyesi için Britanya elçiliğine başvurmuş ise de, bu mürâcaatı Sir Philip Currie tarafından reddedilmiştir (S. 5) ¹. Efgânî ve 'Abdüh'un bilhassa ölümle-

¹ *İslâm Ansiklopedisi*'nde I. Goldziher'in kaydettiği üzere, Nâsiru'd-Dîn Şâh'ın katlinden sonra, Efgânî'nin İran'daki düşmanları, Şâh aleyhindeki bu sû'-i kasdı, İstanbul'dan gönderdiği tâlimatlar ile Cemâleddîn'in idâre ettiğini ve en sâdik taraf-

rinden sonra şöhret kazandıklarına dâir Türk basını dışındaki, bilhassa Batı'daki araştırmalara dayanarak bilgi veren Prof. E. K., Cemâleddîn'in —pek az şübhe uyandıran vesika bir yana bırakılırsa—, Prof. Keddie'nin hazırladığı biyografisinde isbât edildiği üzere, İranlı ve Şî'î olduğu fikrindedir² (S. 6 v. d.). 1870'de Türkiye'ye gelen Efgânî, Encümen-i Dâniş'e âzâ seçilmiş, Dârü'l-Fünûn'da verdiği zanâ'at mevzûundaki konferansı o cemiyetin dîni fikirlerine, inançlarına aykırı görüldüğünden İstanbul'dan uzaklaştırılarak Mısır'a gitmiştir (S. 7). 1871'de Mısır'a gidinceye kadar pek az tanınmış olan bu İslâm mütefekkeri, 1871-78 yılları arasında, buradaki talebelerini musâhabeleriyle, dersleriyle irşâd etmiştir. Prof. E. Kedourie, bu münâsebetle, Efgânî'nin Mısır'daki resmî ve husûsî hayatı, başta, kendisine taparcasına bağlı bulunan Muhammed 'Abdüh'un ondan mülhem dîni ve felsefî fikirleri, dostlukları (S. 8-17) üzerinde durarak, başka yakın arkadaşları hakkında da bilgi vermiştir. Efgânî'nin fikirlerini aydınlatmak maksadıyla Süriyeli muharrir Edİb İshak'ın, Şimâlî Mezopotamya'dan Katolik papası Louis Sabunci'nin, aslen Yahudî James Sanua'nın, babası İran masonlarının reisi bulunan Malkom Han'ın

dârlarından biri olan kâtil Mirzâ Muhammed Rizâ'yı cinâyeti işlemeğe bizzât teşvik etmiş olduğunu iddiâ etmişlerdir. 'Abdü'l-Hâmîd, Cemâleddîn'in İstanbul'dan çıkmasına, onun hayatını koruma maksadıyla izin vermemiştir. Osman Keski-oğlu'nun, *Cemâleddin Efgânî* başlıklı araştırmasında, *Hâzırü'l-Âlemi'l-İslâm'a* dayanarak bu hususta dikkate değer bilgi verdiğini görüyoruz : İstanbul'dan çıkmasını te'min için İngiliz Sefârethânesi'ne mürâcaat eden Efgânî'den, 'Abdü'l-Hâmîd, "İslâm'ın izzet ve şerefi nâmına bunu yapmamasını, bir ecebî himâyesine sığınarak Halîfe'nin haysiyetini bu derece kırmamasını istemiş, bunun üzerine Efgânî, bu fikrinden vazgeçmiştir". İran Şâhı'nın, Nâsiru'd-Dîn Şâh'ın öldürülmesiyle alâkalı olduğu için teslîmini istediği üç kişiden diğer ikisinin teslîmi de, Efgânî'nin, 'Abdü'l-Hâmîd tarafından korunduğunu gösterir (Daha çok bilgi edinmek için bk., *İlâhiyât Fakültesi Dergisi*, c. X., 1962, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963, s. 100 v.d.).

² Prof. Elie Kedourie, kitabının yalnız bir yerinde, Ahmed Agayef'in yazısından, fakat aslından değil, bir başka eserden naklen faydalanmıştır (S. 5, not); bu, Efgânî'nin Hemedan civârında doğduğuna, aslen Türk olduğuna dâir kayıddır.

Resûlzâde Mehmed Emin Bey'in de, Efgânî'nin soyca Türk olduğuna dâir, bugüne kadar dikkati çekmeyen bir kaydına rastladık : "Bize göre Şeyh, bâzan adlarının sonuna eklenen Esed-Âdâd nisbetinden anlaşılacağı üzere, Hemedanlı'dır. Esed-Âbâd, Hemedan kazâsına bağlı Türk köylerindedir. Şeyh'in, bugün bile bu köyde akrabaları vardır" diyor (*İran Türkleri, Türk Yurdu*, c. II., s. 648 v. d.). *The Encyclopaedia of İslâm*'daki Goldziher tarafından yazılan *Djamâl al-Dîn al-Afghânî* maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*'ne, Tahrir Hey'eti (T. H.) tarafından bâzı tashih ve ilâvelerle alınmıştır. Bu ilâvelerden birinde, Şeyh'in Türk, İranlı, Efganlı, Hindli olduğu rivâyetlerine temas edilmiş, Prof. E. Kedourie'nin gözünden kaçan yabancı dille iki makâle de zikrolunmuştur. Ayrıca bk., Abdülhak Adnan Adivar, *Tarih Boyunca İlim ve Dîn*, c. II., İst., 1944, s. 142 v. d. —Ayn. müellif, *Şeyh Cemâleddin Efgânî, Kemiklerini Uğurlarken* başlıklı yazısında, nereli olduğu hakkındaki ihtilâflı fikirler üzerinde durmuştur (*Dur, Düşün*, İst., Ahmed Hâlid Kitabevi, 1950, s. 39 v. d.). Es'ad-Âbâd (اسعدآباد) Kâbil, Esed-Âbâd (اسدآباد) Hemedân civârındadır.

ne gibi fikirlerle sâhip olduklarını, faâliyetlerini tahlil eden müellif (S. 18-20), Efgâni'nin 1879'da Mısır'dan çıkarılmasına dâir etraflı bilgiyi içine alan British Consul - General'in raporunda, Allâh'a inanmadığı için reisi bulunduğu Kâhire'deki *Freemasonlar* Locası'ndan, son zamanlarda çıkarıldığını kaydediyor; bununla berâber, o sıralarda Orta - Şark'ta, *freemasonluk* ile hür düşüncenin birbirine bağlandığına da dikkati çekmektedir; İran, Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki masonlara dâir çok az bilgi verdikten sonra, Efgâni'nin, Kâhire'de Fransızca olarak basılan *La Reforme* gazetesinde, "dinsiz değil, hürriyet ve eşitliğe meyilli" olduğunun yazıldığı bildiriyor (S. 18-23).

1878'den başlayarak siyâsî mücâdelelere karışan Cemâleddin Efgâni'nin Mısır'dan çıkarılmasında Kâhire'de Hasan Câmi'i'inde binlerce kişinin önünde verdiği va'zda Mısır'ın istiklâli için halkı ihtilâle teşvikinin, bundan başka, dîni ve kânunları yıkma maksadıyla teşkil ettiği gizli cemiyete âit vesikaların hükûmet tarafından ele geçirilmesinin te'siri vardır. Başta 'Abdüh olmak üzere, Efgâni'nin Mısır'daki yakın dostlarının siyâsî çalışmalarını da anlatan Prof. E. Kedourie, onun, 1882 yılı başlarında Kalkûta'de bulunduğu sırada Britanya ajanı olmak istediği (S. 36), Mısır'da 'Arâbî tarafından³ idâre edilen ayaklanma bastırıldıktan sonra Hindistan'dan çıkarıldığı, v. b. siyâsî hâdiseler üzerinde durduktan sonra (S. 23-40), Paris'teki hayatına geçiyor.

27 Ocak, 1883 tarihli *Al-Başır* gazetesinde büyük âlim ve filosof Efgâni'nin Paris'e geldiği bildirilmiştir; Paris'te çıkan bu gazetenin ne gibi fikirleri yaydığı hakkında kısaca bilgi veren Prof. E. Kedourie, bunu idâre eden Halil Gânim'in aynı zamanda *Journal des Débats*'de de yazdığını ve Ernest Renan'ın aynı gazete ile münâsebeti olduğunu; Efgâni'yi, Ernest Renan'a onun tanıştırdığını yazıyor. *Journal des Débats*'nin 6 Nisan, 1883 tarihli sayısında Efgâni'nin kısaca hâl-tercemesi ile birlikte, daha önce Georges Clémenceau'nun *La Justice* gazetesinde çıkan ve ana-fikrini İngiltere'nin İslâmlar hakkındaki niyyetlerine, onlara kendi din ve mezhebini aşlamaya çalıştığı hususunda hücumlar teşkil eden makâlesinden parçalar verilmişti. Müellif, E. Renan'ın 29 Mart, 1883'de Sorbon'daki *İslâmiyet ve Ma'ârif* mezvûundaki konferansına Efgâni'nin 18 Mayıs, 1883'de verdiği cevap, E. Renan'ın buna karşılık ertesi günü yine *Journal des Débats*'de basılan yazısı dolayısıyla her ikisinin karşılıklı te'sirlerini tahlil ettiği gibi, diğer taraftan bunları okumuş olan Muhammed 'Abdüh'un, Beyrut'tan Paris'teki Efgâni'ye yolladığı 8 Şa'bân, 1300 (14 Haziran, 1883) tarihli mektubuna dayanarak bu husustaki düşüncelerini tahlil etmiştir⁴. Efgâni, Paris'te bulunduğu sırada Halil Gânim, Vaquelin'den

³ Bu isim, eserde dâimâ 'Urabi şeklinde yazılmıştır (Msl., s. 33, 46). 'Alim şeklinde yazılan kelimenin de doğrusu 'âlim'dir (S. 18). Herhâlde tertip yanlış olarak, Efgâni'nin doğum yılı, 1838 yerine 1848 kaydedilmiştir (S. 41).

⁴ Renan'ın bu konferansı münâsebetiyle, Nâmık Kemal de, hemen o sırada bir reddiye yazmış, bu eseri ölümünden sonra basılmıştır (*Renan Müdâfa'a-Nâmesi*, İst., 1326). Bu eserin nasıl, ne gibi düşüncelerle yazıldığı hakkında bk., F. Abdullah Tansel, *Nâmık Kemal'in Midilli'de Yazdığı Manzum ve Mensur Eserler, Türkiyât Mecmuası*, c. XII., İst. 1955, s. 88 v. d. Kemal'in *Renan Müdâfa'a-Nâmesi*, Prof. Fuad Köprülü tarafından yeni harflerimizle, sonuna lugatçe eklenerek basılmış, *Önsöz*'-

başka, *L'Intraseignant* gazetesinin nâşiri Henri Rochefort ile de tanışmıştı; H. Rochefort'un Efgâni'ye dâir düşüncelerini anlatan Prof. E. Kedourie, Efgâni'nin *L'Intraseignant*'ın 24 Nisan, 1883 tarihli sayısındaki *Lettre sur L'Hindoustan* ile; 8, 11, 17 Aralık, 1883 tarihli nüshalarında tefrika sûretiyle basılan *Le Mahdî* başlıklı yazılarındaki fikirlerini, parçalar nakletmek sûretiyle etraflıca tahlil etmiştir ki, Efgâni'nin, bunlardan ilkinde Hindistan'daki İngiliz idâesine hücum ettiği görülür; *Le Mahdî* ise, Sûdân'da Mehdî tarafından ayaklandırılan hareketin ehemmiyet ve şumülû hakkındadır. Efgâni, Müslümanlar arasında, güçlükler içinde buldukları, veyâ yabancı bir kuvvetin hükmü altına girdikleri zaman, kendilerini, uçsuz - bucaksız bir çölde, karanlık bir gecede, yol gösterecek bir yıldızı sabırla bekleyen bir adama benzettiklerini, böyle bir Mehdî'nin zuhûruna kendisinin de inancını yazıyor. Prof. E. Kedourie, onun başka yazılarına dayanarak, hilâfet, 'Abdü'l-Hamîd hakkında neler düşündüğünü de araştırmıştır (S. 40-55).

Efgâni, 1885'de, Wilfrid Scawen Blunt'ın misâfiri olarak Londra'da bulunuyordu. Mısır mes'alesini Sultan 'Abdü'l-Hamîd'le bir karâra bağlamak için —sonradan İstanbul'a giden— hey'ete, kendilerine bir Seyyid'in kuvvetle yardımcı olabileceğini düşünen W. S. Blunt, hükûmetinin, Efgâni'yi bu hey'ete dâveti için çok çalışmış ise de Efgâni, gücendirilmiş olduğundan böyle bir dâveti kabul etmemiş, 1886 Ekim'inde, Pan-Islavist leader Katkov'un dâveti üzerine Petersburg'a gitmiştir. Müellif'in kaydına göre Katkov, Merkezî - Asya ve Hindistan'da Britanya aleyhine fesatlar tertiplemekle alâkalı idi; Efgâni'nin bu ziyâreti, onun ta'kibettiği siyâsete uygun olarak, Hind Müslümanları'nı müdâfa'a ve İngiliz boyunduruğundan kurtarma maksadını güdüyordu. *Moscow Gazette*'de bu sırada çıkan ve bir kısmını naklettiği bir yazının bu fikirleri kuvvetlendirdiğine işâret eden Prof. E. Kedourie'nin eserinde, Katkov'un siyâsî fikirleri, 1887'de ölümünden sonraki siyâsî temaslar, Efgâni'nin 1889'da Şâh'ın dâveti üzerine Tahran'a gittiği, bir Rus ajanı (S. 56) olmasının kuvvetle muhtemel bulunduğu, Tahran'daki hayatı ve siyâsî çalışmaları, buradan çıkarılınca Londra'ya gelip Nâsiru'd-Dîn Şâh aleyhinde propaganda yazıları neşrettiği, onu, yabancılara memleketini satmakla suçlandırarak İslâm için bir tehlike olduğunu ileri sürdüğü, İran hükûmetinin, bu gibi

ünde, eserin mâhiyeti hakkında kısaca bilgi verilmiştir (*Namık Kemal, Renan Müdâfa'a-Nâmesi —İslâmiyet ve Maârif—*, Millî Kültür Yayınları, Ankara, 1962). Prof. Fuad Köprülü, bu eserinin ikinci cildini de basılmak üzere hazırlamıştı; neşredilememiş olan bu cildin esâsını; Kemal'in, Renan'ın konferansı dolayısıyla ileri sürdüğü fikirlerinin tenkîd ve tahlili teşkil etmektedir. İbnü'r-Reşad Ali Ferruh'un Paris Sefâret-i Seniyyesi Kâtibi iken neşrettiği *Teshîr-i Ebâtıl* adlı eseri de, Renan'ın aynı konferansı hakkında reddiyedir (İst., Mihran Matbaası, 1306). Petersburg İmâm ve müderrisi 'Atâu'llâh Bâyezidof, Rusça olarak yazdığı reddiyyeyi Ahmed Midhat'a göndermiş ve bu, Madame Gülnar Debelef ile Ahmed Cevdet tarafından Türkçe'ye çevrilerek *Tercemân-ı Hakikat*'te tefrikadan sonra, kazandığı şöhret dolayısıyla iki def'a da kitap hâlinde basılmıştır (*Redd-i Renan, İslâmiyet ve Fünûn*, İst., 1308, 1311). Renan'ın konferansının Türkçe tercemesi için bk., *Nutuklar ve Konferanslar (Discours et Conférences)*, çeviren : Ziya İhsan, Ankara, 1946; s. 183 v. d. Bu eserde, Renan'ın, Efgâni'ye cevâbının tercemesi de vardır (S. 206 v. d.).

propagandaların önlenmesi için Britanya hükümetini protestosuna rağmen kânunların buna imkân vermediği, v. b. mes'elelere dâir bilgiye rastlıyoruz. Müellif, Efgâni'ye, bu propagandalarının yeni bir patron, Sultan 'Abdü'l-Hamîd'i kazandırdığı fikrindedir (S. 56-60). 1892 Temmuz'unda Londra'dan ayrılarak İstanbul'a gelen Efgâni'nin, Bâbiler'le münâsebeti olup olmadığı hususunda ileri sürülen fikirleri kaydeden müellif, siyâsî sebeplerden dolayı Bâbiler'e yardımcı olduğu⁵ kanâ'atindedir (S. 56-60).

1895 yılı sonunda, düşmanları tarafından 'Abdü'l-Hamîd'de şüpheler uyanıtılan Efgâni, Britanya Sefârethânesi'nden bir Efgân teb'ası olarak korunmasını istemişse de, buna muvaffak olamamıştır; Efgâni'nin, Philip Currie'ye 19 Kasım tarihli mektubundan, İstanbul'dan çıkabilmek için giriştiği başka teşebbüslerinden de bahseden Prof. E. Kedourie, onun, 1897 Martı'nda İstanbul'da vefât ettiğini yazıyor; Sultan tarafından öldürtüldüğüne dâir rivâyetlere inanmak için bir delil bulamamıştır; fakat ifâdesinden, buna inandığı anlaşılıyor; Mezrarı, Amerikalı milyoner Charles Crane tarafından güçlükle bulunmuş ve yaptırılmış, kemikleri 1944'de Efganistan'a nakledilmiştir; bununla berâber, bu kemiklerin Efgâni'ye âit olup olmadığını ancak Allâh'ın bildiğini yazdığına göre, cesedinin de yok edildiğini îmâ etmiş oluyor⁶ (S. 60-63).

Prof. Elie Kedourie'nin Efgâni'ye dâir araştırmaları sonunda vardığı netice, onun, dîni siyâsete âlet ettiği, diğer taraftan gerek kendisinin, gerek başta Muhammed 'Abdüh olmak üzere muakkiplerinin, İslâm dînini asırlardır sürüp gelen bâtil i'tikadlardan kurtarmaya çalıştıkları, İslâm rönesansının mübeşşirleri bulduklarıdır.

⁵ Nâsiru'd-Dîn Şâh'ın katlinden üç ay kadar sonra Abdullah Paşa'nın yanında Süleymânîye sancağına giden Süleyman Nazif, bu hususta ağızdan ağıza dolaşan rivâyetlerden birinin de, Cemâleddîn'in, Mirzâ Rizâ'yı İstanbul'dan manyetize ederek göndermek sûretiyle öldürttüğüdür (Daha fazla bilgi için bk., *Nâsiru'd-Dîn Şâh ve Bâbtler*, İst., 1923, s. 10 v. d.). S. Nazif, İranlı bâzı dostlarının, Cemâleddîn Efgâni'nin Bâbiler'le münâsebeti olmadığını söylediklerini, kendisinin de böyle düşündüğünü yazmıştır (*Ayn. esr.*, s. 89).

⁶ Süleyman Nazif, Efgâni'nin, 'Abdü'l-Hamîd tarafından öldürtüldüğü rivâyetine inanmaz. Ona göre, böyle efsâneler uyduranlar garazkâr değilseler, gâfil-lerdir; çünkü, Cemâleddîn'in amansız bir kanser hastalığına tutulduğunu herkes biliyordu. 'Abdü'l-Hamîd'in yine herkesce bilinen vehm ve ihtiyâtı da buna engel-dir. "Sultan Hamîd de, anarşist, Bâbî gibi siyâsî, dîni fırkaların teşânüt ve teşkilâtından ve bunların birgün kendisine fenâlık edeceğinden elbette korkmuştur. Buna bir de şahsî bir gayz-i intikâm-cû ilâve etmekten ihtirâz etmesi ise pek tabî'î idi. Bunu tasdik etmemek, onun rûhunu ve ale'l-ittlâk rûh-i beşeri tanımaktır" diyor. Müellif, Sultan Hamîd'in onu takdîrinden, sık sık yanına çağırarak ihsanlarda bulunduğundan, Abdülhak Hâmîd'in, Efgâni tarafından Sultan Hamîd'e takdim edilerek, ona teveccühü sâyesinde bu şâirimizin bir ara himâye gördüğünden bahseder (*Ayn. esr.*, s. 63 v. d.). 'Abdü'l-Hamîd tarafından zehirletildiği rivâyetinin yersizliği hakkında ayrıca bk., *İslâm Ansiklopedisi*, *Cemâleddîn Efgâni* mad., Goldziher'inkine ek (S. 82^a); vefâtına dâir daha geniş bilgi için bk., Osman Keskiöglü, *Cemâleddîn Efgâni*, *İlâhiyât Fakültesi Dergisi*, c. X., 1962, Ankara, 1963, s. 101.

Prof. E. Kedourie, eserini, İngiltere'de İslâm ve Arabism'i canla - başla müdâfaa eden ve Efgâni ile 'Abdüh'un arkadaşı Wilfrid Scawen Blunt'un 1897 Martı'nda yazdığı hâtıralarında mevcut şu fikirlerle bitiriyor : W. S. Blunt, bu reformcuları birer destan kahramânı gibi görüyordu. İslâmiyet'in öyle sağlam temellere dayanmadığını bilmekle berâber, İslâm'dan başka dîne de tarafdâr değildir. Blunt, İslâmiyet'in, son din olduğu için, başka dinlere göre daha iyi olduğu kanâatinde idi; bundan bir yıl sonra, modernistlerin, İslâm dînini medenileştirdiklerini yazmıştır (S. 63-65).

II — Yazımızın başındanberi içindekileri tanıtmâğa çalıştığımız *Afghani and 'Abdüh* adlı eserin bu birinci bölümünden sonra *Zeyl* kısmı gelmektedir (S. 66-88). Bu bölümde, Prof. E. Kedourie'nin, kitabının birinci kısmında esasen faydalanmış olduğu üç vesîka metni verilmiştir : Muhammed 'Abdüh'un Beyrut'tan Efgâni'ye yolladığı mektup metni, daha önce neşredilmekle berâber, aslı, son zamanlarda ele geçen ve Afşar'la Mahdavî tarafından bastırılan vesikalardan, 'Abdüh'un kendi yazısıyla olan orijinalinden alınıp ve başka basımlarıyla karşılaştırılmak sûretiyle İngilizce olarak basılmıştır (S. 66-69). Zeyillerden ikincisi, Efgâni'nin 24 Nisan, 1883 tarihli *L'Intransigeant* gazetesinde çıkan *Lettre sur L'Hindoustan* başlıklı Fransızca makâlesi (S. 70-74) ile, aynı gazetenin 8, 11, 17 Aralık tarihli nüshalarında tefrika olunan, yine Fransızca *Le Mahdî* başlıklı yazısıdır (S. 74-87). Üçüncü zeyli, son zamanlarda ele geçen evrâkı arasında bulunan ve Sir Philip Currie'ye gönderdiği 19 Kasım, 1895 tarihli Fransızca mektubu teşkil etmektedir (S. 87-88). Müellif, hâşiye mâhiyetindeki notları, âit oldukları sayfaların altında göstermiş, bibliyografya notlarını ise, *Zeyl*'i müteâkip, eserinin sonunda kaydetmiştir (S. 89-97).

*

Prof. Elie Kedourie, Efgâni Cemâleddin'in fikirlerini tahlil ederken, sağlam yoldan yürüyerek, onun yakın dostlarının düşüncelerini de araştırmıştır. Müellifin dikkatini çeken, bilhassa, bu büyük İslâm mütefekkirinin dîni ve siyâsî fikirleridir. Kitabının kapağındaki "Çağdaş İslâm'da dîni inanmazlık ve siyâsî hareketler üzerine bir araştırma" ifâdesinden açıkca anlaşıldığı gibi Efgâni'yi ve 'Abdüh'u İslâm dînine inanmayan kimseler olarak göstermek, hakikate aykırı bir hükümdür; çünkü, başta Efgâni ve 'Abdüh olmak üzere İslâm Birliği'ni müdâfa'a edenlerin yaymak istedikleri fikir dinsizlik değildir. Onlar, İslâm dîninde, başlangıcındaki orijinal şartlara dönülmek sûretiyle bir yeniliğe, İslâmlık ile çağdaş ilim hareketlerini biribi-riyle bağdaştırmaya, bu dîni, rûhuna aykırı, istikbâline zararlı bid'atlerden sıyrımağa çalışıyorlardı; tıbbı, vaktiyle Aş'arî ve Gazâlî'nin yaptığı gibi⁷. Esâsen, Prof. Elie Kedourie de, eserinin sonunda, netice olarak gerek Efgâni'nin, gerek

⁷ F. A. Tansel, *Mehmed Âkif, Hayatı ve Eserleri*, İst., Kanaat Kitabevi, 1945, s. 59 v. d. Burada, Efgâni ve 'Abdüh hakkında müellifin gözünden kaçan yabancı dilde mühim bâzı kaynaklar da gösterilmiştir. Prof. Elie Kedourie'nin, üzerinde durduğumuz bu eseri hakkında P. M. Holt'un bir bibliyografya makâlesi vardır; bunda, eserde müphem bırakılan ve çözülmeye muhtaç İslâm Birliği ve başka birkaç mes'ele de işaret ve tenkid olunmuştur (*Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, vol. XXX., part - I., 1967, s. 190 v.d.).

başta 'Abdüh olmak üzere muakkiplerinin, İslâm dînini asırlardır sürüp gelen bâtıl i'tikâdlardan kurtarmağa çalıştıklarını, İslâm rönesansının mübeşşirleri bulduklarını kaydetmiştir (S. 63); bu doğru hükme rağmen, eserinin kapağındaki kaydı gözönüne alınca tenâkuza düştüğünü de söyleyebiliriz.

Bize göre, eserin en zayıf tarafı, Efgâni'nin Türkiye'deki hayatının, fikri te'sirinin çok silik oluşu, Türkiye basınından hiç faydalanılmamış oluşudur. Biri 1870'de, öteki 1892'de olmak üzere iki kerre Türkiye'ye gelen Efgâni'nin beş - altı yılı memleketimizde geçmiştir. Gördüğü alâka, fikirlerinin te'siri, şöhreti yüzünden hakkındaki neşriyât oldukça zengindir : Ahmed Ağaoğlu (Agayef)'nun yazısında İslâm dîni islâhçı (*réformateur*) ları dolayısıyla Efgâni'nin fikirleri tahlil edildiği gibi ⁸, *Türk Yurdu* mecmuası adına ayrıca hâl-tercemesi de basılmıştır ⁹. Hakkında küçük bir eser de mevcuttur ¹⁰. Yusuf Akçura'nın *Türkçülük* başlıklı araştırmasında Efgâni'nin hayat ve şahsiyetine dâir kısaca bilgi verildikten sonra, onun *Vahdet-i Cinsiyye* (*Trkyye*) *Felsefesi* adlı makâlesi tahlil olunmaktadır ¹¹. Alî Cânib Yöntem'in Efgâni hakkındaki araştırması gerek yeni malzemeyi içine aldığından, gerek daha önceki neşriyâta mevcut bâzı yanlışları düzelttiğinden mühimdir : Müellif, Şamlı Münir Efendi'nin Türkçe'ye çevirdiği ve 'Abdül-Hamîd'e takdim olunan, bugün İstanbul Üniversitesi Kütübhânesi Yıldız yazmaları arasındaki *Er-Red 'ale'd-Dehriyyîn* risâlesinden ¹², *Tetümmetü'l-Beyân fî Târîhi'l-Efgân*'dan faydalanarak hâl-tercemesine dâir bilgi vermiş, *Takvîm-i Vakâyi*'den nakiller yapmak sûretiyle Meclis-i Kebîr-i Ma'ârif âzâlığı, Dârü'l-Fünûn'un açılışı münâsebetiyle Arapça konferansı, zanâatin faydalarına dâir konuşması yüzünden meydana gelen hâdiseler üzerinde durmuştur. Mezarının, 1926'da Müze Müdürü Halil Edhem'in "tensibettikleri şekil ve sûrette", Amerikalı milyoner Charles Crane tarafından yaptırıldığını kaydeden Alî Cânib Yöntem, *İkdâm* gazetesinin 25 Eylül, 1926 tarihli sayısında, Mehmed Burhâneddin Belhî'nin Efgâni hakkındaki makâlesi ile ¹³, buna aynı gazetenin 29 Eylül tarihli nüshasında basılan ve Münir İzzet Bey tarafından yazılan bir cevâbın bulunduğunu

⁸ *Siyâsiyât-Türklük Âlemi*, *Türk Yurdu* mec., c. I., s. 72 v. d. s. 201.

⁹ *Şeyh Cemâleddîn Efgânî*, *ayn. mec.*, c. VI., nu. 8, 12 Haziran, 1330 (25 Haziran, 1914), s. 2263-67.

¹⁰ *Cemâleddin Efgânî*, *Resimli Gazete* yayınlarından, *Büyük Adamlar Serisi*, İst., Sebât Matbaası, 1927.

¹¹ *Türk Yılı*, İst., Yeni Matbaa, 1928, s. 330-33.

¹² Efgâni'nin bu ve başka eserlerinin muhtelif basımları için bk., Elyan Sarkis, *Mu'cemu'l-Matbû'âtü'l-'Arabîyye*, c. I., Mısır, 1928, s. 706-7; kısaca hâl-tercemesi de verilmiştir. Efgâni'nin bu eserinin Fransızca tercemesi de vardır : *Les Joyaux de L'Orient*, tom-XI., *Jamâl Ad-Dîn Al-Afghânî, Réfutation des Materialistes*, A. — M. Goichon'un notlarıyla, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1942. Aziz Akpınarlı tarafından, Arapça'sından Türkçe'ye çevrilmiştir (*Tabî'atçılığın Red—الدهر على الدهرين*, Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, sayı - 50, Ankara, 1956).

¹³ Seyyid Burhâneddin Belhî, Efgâni'yi, Nişantaşı'ndaki konağında sık - sık ziyaret eden şahsiyetlerdendir. Ebû Turâb 'Ârif-i Efgânî, 'Abdullâh Nedîm-i Mısırî ve Seyyid Burhâneddin Belhî, Cemâleddin Efgâni'nin en yakın dostlarıdır. Sonuncusu ile Farsça müşâ'areleri de vardır ve S. Nüzhet Ergun, bu müşâ'arelerinden birini kaydetmiştir (*Türk Şâirleri*, c. II., İst., 1941, s. 874 v. d.).

da haber vermiştir ¹⁴. Alî Cânib Yöntem'den geniş ölçüde faydalanmış olan Osman Keskiöglü'nün araştırmasında, Efgâni'nin şahsiyeti ve eserlerine âit bâzı yeni malûmata rastlarız; müellif, Mehmed Âkif Ersoy'un *Şirât-i Mustakîm*'deki musâhabe-lerine ¹⁵ ve başka eserlerine dayanarak, onun Efgâni hakkındaki düşüncelerini aydınlatmıştır ¹⁶.

Dilin sâdeleştirilmesi, hükûmete karşı halk haklarının korunması da, İslâm Birliği mütefekkirlerinin dayandıkları başlıca esaslardandır. Efganlı Cemâleddin'in, hayranları üzerinde yalnız dîni ve siyâsî değil, bu gibi fikirleriyle de te'siri görülür. Abdülhak Adnan Adivar'ın, "kendisini gören ve hattâ görmeyenler üzerinde te'sir yapmış, kuvvetli bir zât" olarak vasıflandırdığı ¹⁷ Efganlı Cemâleddin için, hicviyyeleri ile meşhur şâir Eşref, "Bizim için plşvâ, Mısır Müftüsü Muhammed 'Abdüh ile, Cemâleddin Efgâni merhum ayârında fetvâlarına itimâd edilir efâzil ol-

¹⁴ *Cemâleddin Efgâni*, *Hayat* mec., c. III., nu. 77, 17 Mayıs, 1928, s. 491-94. Alî Cânib Yöntem'in bu araştırması, Efgan Kırallı Amanu'llâh Han'ın İstanbul'a gelmek üzere bulunduğu günlerde basılmıştır. A. Cânib Yöntem, bu yazısında Dârü'l-Fünûn'un Efgâni'nin *zanâ'at* hakkındaki konferansından sonra kapandığı rivâyetinin doğru olmadığını isbât etmiş, böylece, ötedenberi devam eden bir yanlış düzeltmiştir. İbnü'l-Emin M. K. İnal de, onun konferansı sebebiyle çıkan hâdiseler yüzünden Dârü'l-Fünûn'un kapatılmadığını, ancak, konferanslara bir müddet için ara verildiğini yazmıştır. Müellif, Efgâni'den bahsedilen iki mühim vesika da neşretmiştir. Bunlardan biri, Safvet Paşa'nın, Berlin Sefiri Sa'dullah Paşa'ya yolladığı 5 Nisan, 1295 (17 Nisan, 1879) tarihli mektubudur; bunda, onun nutkundan ve Dârü'l-Fünûn'un kapatılışı mes'elesinden bahsedilir (*Osmanlı Devrinde Son Sadr-ı A'zamlar*, s. 817, 890). Diğeri, Rif'at Paşa'nın, 'Abdü'l-Hamîd'e, 22 Nisan, 1312 (4 Mayıs, 1896) tarihli arızasına ek olarak gönderdiği imzâsız varakadır; Acem Sefiri'nin, Efgâni'nin teslimini istediğinden, bu şeyhin Bâbî Cemiyeti erkânından bir müfsit olup, Ermeni komiteleriyle, Jön - Türkler'le, Mason Cemiyeti ile gizli münâsebet ve haberleşmeleri bulunduğundan bahsedilmektedir (*Ayn. esr.*, s. 1583 v.d.). Efgâni'nin konferansı ve bu yüzden Hoca Tahsin Efendi'nin azli hakkında bk., ayn. müellif, *Son Asır Türk Şâirleri*, c. X., 1940, s. 1873 v. d. Efgâni'nin Dârü'l-Fünûn'un açılışındaki nutku, hâdiselere yol açan diğerkonferansı için şu eserlerde de bilgi verilmiştir (Mahmud Cevad İbn Şeyh Nâfi', *Ma'ârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrâ'atı*, İst., 1338, s. 113 v. d. — Osman Ergin, *Türkiye Ma'ârif Tarihi*, c. II., 1940, s. 462, 465 v. d.).

¹⁵ Âkif'in, *Cemâleddin Efgâni ve Cemâleddin ve Muhammed 'Abdüh* başlıklı yazıları, 13 ve 20 Mayıs, 1326 (26 Mayıs, 2 Haziran, 1911) tarihli *Sirât-i Müstakîm*'de çıkmıştır; *Kur'an'dan Âyetler ve Nesirler* adlı kitabında da mevcuttur (İst., Yeni Matbaa, 1944, s. 268-273). İlkini, Efgâni'ye isnâd edilen dinsizlik tevcihi; ikincisini ise, "Cemâleddin mülhîd değil, fakat vahhâbî idi" iddiâsi üzerine yazmıştır.

¹⁶ *Cemâleddin Efgâni*, *İlâhiyât Fakültesi Dergisi*, c. X., Ankara, 1963, s. 91-102.

¹⁷ *Tarih Boyunca İlim ve Dîn*, c. II., İst., 1944, s. 146. Müellif, Efgâni ile 'Abdüh'un fikirlerini de tahlil etmiştir. Prof. Elie Kedourie'nin gözünden kaçan Şark ve Garb'e âit bâzı kaynaklar zikredilmiş, Türkler'den, İslâm Birliği fikrini müdâfa'a eden kimseler hakkında da bilgi verilmiştir (S. 142-150).

malıdır; yoksa, İblis delâletıyla Cennet'e girmeğe bile hiçbir insan istemez" diyor¹⁸. Onun başlıca hayranlarından olan ve İslâm Birliği mefkûresine bağlı Mehmed Âkif'in şiirlerinde Efgâni ve Muhammed 'Abdüh te'siri hâkimdir; sonuncunun bâzı eserlerini de Türkçe'ye çevirmiştir¹⁹. Efgâni'nin Türkiye'deki başlıca takdîrkârları arasında Şemseddin Günaltay'ı da sayabiliriz²⁰; fakat, onun en kuvvetli te'siri bilhassa Mehmed Emin Yurdakul üzerinde olmuştur : Efgâni'yi, Nişantaşı'nda kendisine verilen konakta siyâset adamları, aydınlar, şâirler sık - sık ziyâret etmekte idiler; onun en devamlı ziyâretçilerinden biri de, M. Emin Yurdakul'du ve 'Abdü'l-Hamîd'in çekindiği bu şeyhi müşid olarak tanımıştır : "Beni o yoğurmuştur. Eğer, ruhların ebediyet ve lâyemûtluğuna varsa, derim ki, o, etlerini, kemiklerini Maçka mezarlığının topraklarına bırakmış ise, rûhunu bana yâdigâr etmiştir. Cemâleddîn'in rûhu bende yaşıyor" diyor. Şeyh, meclisine devâm edenlere hep, azim ve kuvvet aşılması, fedâkârlık, İslâm kavimlerinin bugünkü esir hâllerinden kurtarılması, hürriyet, medeniyet ve hâkimiyetlerine erişmeleri fikirlerini telkîn etmiştir. M. E. Yurdakul, müşidinin, "Sizde ne zaman kendilerini sevmeyen ve kendi şahıslarının olmayan insanlar yetişirse, o zaman kara gününüz ak olacak, düştüğünüz yerden kalkacaksınız!" sözünü hiç unutmamıştır. *Makâlât-ı Cemâliyye*'sindeki²¹ fikirleri, onda birer nasihat te'siri uyandırmış, *Kur'ân-ı Kerîm* başlıklı şiirini, onun fikirlerinden ilhâm alarak yazmıştır. *Cenge Giderken* adlı meşhur şiirini Şeyh'e okuduğu zaman takdîrle karşılanmış, "İşte, asıl sizin edebiyatınız budur!" diyen Efgâni tarafından bu yolda şiirler yazmağa teşvik edilmiştir²². Efgâni'nin Mehmed Emin'e teveccühü olduğunu, ona *Er-Red Ale'd-Dehriyyîn* adlı eserini, güzel bir fotoğrafını hediye etmesi göstermektedir²³.

Prof. E. Kedourie'nin eserinin zayıf tarafı, bilhassa, Efgâni'nin Türkiye'deki te'sirlerine temâs edilmemiş olmasıdır; bu sebeple, onun, İslâm Birliği hakkındaki ve millî fikirleri, bu husustaki te'sirleri aydınlatılamamış, umûmiyetle dîni, siyâsi

¹⁸ Eşref, *Hasb-i Hâl*, Mısır basımı, s. 21. Aynı şâirin, Efgâni'nin ölümü dolayısıyla bir beyti için bk., *Şâh ve Padişâh*, Mısır, Matbaa-i İctihâd, 1906, s. 7.

¹⁹ F. A. Tansel, *Mehmed Âkif, Hayatı ve Eserleri*, İst., Kanâat Kitabevi, 1945, bk., İndeks.

²⁰ Yukarıdaki 17'nci not'a bakınız (S. 145).

²¹ Efgâni'nin, Hindistan'da basılan Farsça *Makâlât-ı Cemâliyye*'sinden *Sa'âdetin Altun Kõşeli Kasrı*, R. M. E. rumuzuyla (Resûl-zâde Mehmed Emin), *Vahdet-i Cinsiyye ('İrkıyye) Felsefesi ve İttihâd-i Lisânın Mâhiyyet-i Hakikıyyesi* Resul-zâde Mehmed Emin imzâsıyla Türkçe'ye çevrilmiştir (*Türk Yurdu* mec., c. III., s. 45-55; 70-77); sonuncusundaki esas fikir, dinlerin terbiyevî neticeleridir.

²² Yusuf Akçura, *Türkçülük* başlıklı araştırması, *Cemâleddin Efgâni ve Mehmed Emin Bey* bölümleri, *Türk Yılı*, İst., Yeni Matbaa, 1928, s. 333, 374 v. d. Ayrıca bk., Ulug İğdemir, *Mehmed Emin Yurdakul, Aylık Ansiklopedi*, nu. 10, Şubat, 1945. Müellif bu yazısında, M. E. Yurdakul'un kendisine verdiği notlardan ve evraktan faydalanmıştır; bu sebeple, yeni bilgiler vermiş bulunmaktadır.

²³ *Türk Yurdu* mec., c. VI., nu. 8, 12 Haziran, 1330 (25 Haziran, 1914), s. 2264. Aynı sayıda, Efgâni'nin hâl-tercemesine ek olarak basılan bu resmin altında, kendi el yazısıyla Mehmed Emin'e ittihâfı ve imzâsı vardır.

fikirleri ele alınmış dolayısıyla, şahsiyeti oldukça silik sûrette canlandırılmıştır. Müellif, —ancak bir kısmını kaydedebildiğimiz— Türkiye basınına gözden geçirmiş olsa idi, bu vâsıta ile Şark ve Garb dillerindeki mühim bâzı neşriyâta dâir fikir de edinmiş olacaktı; kaldı ki, *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki *Cemâleddin Efgâni* maddesine eklenen kısımları bile görememiştir. Müellif — bu yazımızın başında, eserinin, *Önsöz*'ünden naklettiğimiz üzere — yeni bulunan vesikalardan faydalanmış, *Zeyl* kısmında iki mektupla, onun, bugün bilhassa Şark memleketlerinde kolaylıkla elde edilemeyen Avrupa gazetelerindeki mühim iki makâlesini neşretmiştir; bunların, faydalandığı başka vesikaların, Efgâni'ye dâir rivâyet ve hükümleri değiştirecek mâhiyette olduğu ileri sürülüyorsa da, bu pek de hakikate uygun değildir; çünkü, gerek hayatı, gerek fikirleri hakkındaki bilgilere, esas bakımından, daha önceki neşriyatta da — yazımızın başındanberi kaydettiklerimizden anlaşılacağı gibi — rastlamaktayız.

Efgâni'nin çok cebheli bir şahsiyet olduğu muhakkaktır ve bu yüzden, şahsiyetinin aydınlatılması kolay değildir. Kendi ifâdesine göre Hanefî bir âile çevresinde doğmuştur; Prof. Kedourie ise, Prof. Keddie'nin onun Şî'î olduğunu isbât ettiğini yazıyor (S. 7). Hindli, Arap, Âzerî Türkleri'nden, Acem olduğunu ileri sürenler var; bu, Yunus Emre, Karacaoğlan gibi, şöhretini ve her yerin onu kendisine mal etmek istediğini gösterir. Adnan Adıvar'ın fikrinde, "Kendi kendisine intihâbettiği Efgâni nisebesi dururken, artık onu her memleketin kendisine mal etmeğe kalkışmasında mânâ yoktur." ve bu, uzun münâkaşalara değmez; "çünkü, kendisi, Türkler'le konuşurken Türk'üm, ve Efganlılar ile konuşurken Efganlı'yım diyen bir zattır²⁴." Safvet ve Rif'at Paşalar, onu müfsit, câhil, şarlatan olarak gösterirlerken, başta Mehmed Âkif ve Mehmed Emin olmak üzere eşsiz bir ilim adamı ve mürşid tanıyanlar da var. Rus ajanı, İngiliz ajanı, koyu bir milliyet-sever, dinsiz, mason, vahhâbî v. b. diyenler de yok değil... Bütün bunların ne zaman ve ne mak-satla verilen hükümler olduğunu da araştırmak lâzım gelir.

Prof. Elie Kedourie'nin eseri, Efgâni'nin şahsiyetini muhtelif cebheleriyle değil, bilhassa dîni ve siyâsî bakımlardan aydınlattığı için mühimdir; bu mevzû'da çalışanlar için faydalı bir kaynak teşkil edecektir. Bu sebeple kendisine teşekkür borçluyuz.

Ankara — 30. I. 1968

F. A. TANSEL

²⁴ *Tarih Boyunca İlim ve Din*, c. II., s. 143.